

## САСТАЎНЫЯ ЗЛУЧНІКІ З АПОРНЫМ *а* Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай беларускай мове даволі актыўна адбываецца працэс утварэння састаўных злучнікаў, у якіх апорнымі элементамі служаць невытворныя шматзначныя злучнікі недыферэнцыраванага характару. Асабліва прадуктыўным у гэтых адносінах з'яўляецца паратаксічны злучнік *а*. Гэты злучнік вызначаецца вялікай ступенню адцягненасці свайго зместу, у асноўным аднамясцовы, аб'ядноўвае розныя сінтаксічныя адзінкі і недыферэнцыравана кваліфікуе тыя адносіны, якія выражаюцца паміж імі і разглядаюцца як яго граматычныя значэнні. Зразумела, што канкрэтныя значэнні злучніка *а* рэалізуюцца ў кантэксце, дзе для іх дыферэнцыяцыі выкарыстоўваюцца адпаведныя дапаможныя сродкі, сярод якіх асобнае месца займаюць часціцы. Пры падключэнні такіх сродкаў да злучніка ўтвараюцца своеасаблівыя спалучэнні, якія іншы раз праяўляюць схільнасць да ўстойлівасці і лёгка пераходзяць у састаўныя злучнікі. Састаўнымі, напрыклад, лічацца злучнікі *а то, а не то, а і то, а то і*, якія ў беларускім мовазнаўстве вывучаны яшчэ недастаткова поўна і ўсебакова.

Злучнік *а то* разглядаецца ў лінгвістычнай літаратуры як «шматгранны» па свайму значэнню. Адны даследчыкі характарызуюць яго як альтэрнатыўны і размеркавальны злучнікі. Другія лічаць, што ён выражае ўмоўна-прычынныя, супастаўляльныя (з рознымі адценнямі неадпаведнасці), размеркавальныя і ўмоўна-выніковыя адносіны. Трэція сцвярджаюць, што злучнік *а то* выражае размеркавальна-далучальныя, размеркавальна-градацыйныя, супраціўна-супастаўляльныя, супраціўна-абмежавальныя адносіны, а таксама адносіны альтэрнатыўнай матывацыі ад супраціўнага і адносіны прамой матывацыі. Аўтары «Русской грамматики» лічаць, што адзначаны злучнік можа мець размеркавальнае значэнне, якое іншы раз

ускладняецца суб'ектыўнай ацэнкай або выступае як адносіны альтэрнатыўнай матывацыі, а таксама мае значэнне прамой (непасрэднай) матывацыі, абвергнутага меркавання і ўмоўна-супраціўнае значэнне. У «Граматыцы беларускай мовы» і «Беларускай граматыцы» *а то* разглядаецца як злучнік, які афармляе супраціўныя адносіны з умоўна-выніковым адценнем і пералічальна-размеркавальныя адносіны з дадатковым супастаўляльна-ўступальным адценнем. Аўтары «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» выдзяляюць тры значэнні злучніка *а то*: супраціўнае, прычыннае, далучальнае.

Сабраны намі фактычны матэрыял паказвае, што асноўнымі адносінамі, якія выражае злучнік *а то* ў сучаснай беларускай мове, з'яўляюцца супраціўныя. Яны могуць ускладняцца ўмоўна-выніковым адценнем, прычым вынік уяўляецца як непажаданы або ірэальны (альтэрнатыўная матывацыя): *Ідзі, а то страляць буду* (К. Крапіва); *Мусіць трэба было прапаліць на ноч, а то да ранку заляскаеш тут зубамі* (В. Быкаў); *Не пускай сюды адразу знадворку хлопцаў, а то яны холаду нанясуць* (К. Чорны). Адценне ўмоўнасці можа падтрымлівацца часціцай *бы* (б) у другім кампаненце: *«Ах ты, свавольнік, – сказаў дзядзька Талаш, – маладзец, што не трапіў ў воўчыя зубы, а то воўк. бы цябе з'еў»* (К. Чорны); *Добра, што брызантны абстрэл спыніўся, а то аднаго трапнага залпу было б дастаткова для ўсіх...* (В. Быкаў). Умоўна-выніковае адценне можа ўзмацняцца часціцай *яшчэ*, размешчанай пры злучніку *а то*, асабліва калі яна суадносіцца з часціцай *ужо* ў першым кампаненце: *Трэба ўцякаць адгэтуль, а то яшчэ хто другі такі прыйдзе і жудасці ўсялякае з сабой нанясе* (Я. Купала); *Ты ўжо не пі больш, а то яшчэ пасварыцешся* (К. Крапіва).

Супраціўныя адносіны іншы раз суправаджаюцца адценнем прычыны (прамая матывацыя). Прычынны характар адносін у такіх канструкцыях некалькі незвычайны. Ён узнікае ў выніку таго, што ў другім кампаненце змяшчаецца абгрунтаванне дзеяння, жадання, патрабавання, прапановы або

ўчынку, аб якім гаворыцца ў першым з аб'яднаных сказаў. Змест першага кампанента не з'яўляецца ў звычайным сэнсе вынікам таго, пра што гаворыцца ў другім, таму тут адносіны прычыннасці не спалучаны з адценнем выніку, як гэта звычайна бывае ў складаных сказах з прычынна-ўмоўнымі адносінамі. Напрыклад: *Сядайце бліжэй да няне, а то я ўжо недачуваю* (І. Шамякін); *Трэба было б і печ запаліць, а то вецер выдзьмуў з хаты ўсё цяпло* (М. Танк); *Нанасі ты з лесу веця і залатай плот дзіравы, а то вельмі ж нашы дзеці любяць смелыя забавы* (В. Вітка).

Супраціўныя адносіны могуць ускладняцца таксама ўступальным адценнем, якое нярэдка акцэнтуюцца часціцай *усё*, размешчанай пры злучніку: *Чалавек тут не дапетрае, а то жывёліна* (І. Мележ); *Я сам толькі некалькі год як пачаў жыць па-чалавечы, а то усё – то ваяваў, то на свой уласны куток агорваў* (К. Чорны); *Ад учарашняга дня гэта быў першы момант, калі ён наварушыўся, а то ўсё быў нерухомы* (К. Чорны). Іншы раз гэта адценне падкрэсліваецца азначальным займеннікам *уесь* (*уся, усё, усе*), размешчаным у другім кампаненце непасрэдна пасля злучніка паспад словам, якое абазначае суб'ект або аб'ект дзеяння, калі ў сказе супрацьпастаўленне суб'ектаў або аб'ектаў дзеяння выносіцца на першы план: *На гэты раз пан Тарбецкі незадаволены толькі тым, што сярод дзевяці новых жыхароў яго двара папаўся ўсяго адзін хлопец, а то ўсе дзяўчаты* (Я. Колас); *Дзеці яшчэ спалі: солодка паспаваў уранні Федзька, Фенечка таксама сцішылася, а то ўсю ноч неспакойна варочалася на ложку* (В. Быкаў).

У радзе выпадкаў злучнік *а то* можа афармляць супраціўна-размеркавальныя адносіны, ускладненыя ўступальным адценнем. Аднак пры гэтым аб'ядноўваюцца пераважна непрэдыкатыўныя адзінкі: *Ракі мясіліся ў старых карчах, а то глыбока пад берагам у спецыяльных норах-пачурах* (М. Лынькоў); *Яньку неслі на спіне па чарзе, а то пускалі тупаць сваімі нагамі* (У. Караткевіч); *У галаву лезуць розныя тэмы, а то зусім несамавітыя сюжэты* (М. Танк); *У наветры прамчаўся покліч гармоніка, а*

*то зусім блізка ўзнік мерны ўсплёск рыбацкага вясла* (П. Броўка). Пры супраціўна-размеркавальных адносінах злучнік *а то* іншы раз прымацоўвае заключную частку пералічальнага рада, у той час як папярэднія яго часткі аб'яднаны злучнікамі *то...то* або бяззлучнікавай сувяззю: *Дахі будынкаў пакрытыя то гонтамі, то шыферам, а то чарапіцай* (В. Каваль); *Хочаш сесці на хвою – сеў на хвою, на дуба – на дуба, а то на хату высокую можна сесці* (М. Лынькоў).

Сустракаюцца выпадкі, калі ўказаныя значэнні злучніка *а то* набываюць далучальны характар. Гэта назіраецца тады, калі канструкцыя, якая папярэднічае злучніку, з'яўляецца дастаткова развітай або змяшчае ў сабе спецыфічную мадальную афарбоўку. Пасля такой канструкцыі звычайна мае месца працяглая паўза, якая абазначаецца ў пісьмовых тэкстах пастаноўкай кропкі, напрыклад: *Бярыце, дзеці, кошыкі, паедзем мы на пошукі тугіх баравікоў. А то яны застаяцца, пад лісцямі затояцца ад лісаў і ваўкоў* (П. Панчанка); *Мы б хацелі больш грунтоўна пазнаёміцца з дасягненнямі вашага калгаса, – што ў яго можна пераняць іншым. А то хваляць вас, а мы нават добра не ведаем, за што* (К. Крапіва). Асабліва ярка праяўляецца далучальны характар злучніка *а то* ў дыялогу, які складаецца з рэплік двух персанажаў: Насця. *Я ж на справе ў горад еду.* Туміловіч. *А то заставайся* (К. Крапіва); Валя. *Давайце больш не будзем пра гэта.* Надзя. *А то, чаго добрага, зноў пасварымся* (К. Крапіва).

Злучнік *а не то* ў сучаснай беларускай мове адназначны – мае значэнне альтэрнатыўнай матывацыі. Ён ужываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складанага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя ўмоўна-выніковым адценнем: *Уцякай, а не то страляць буду* (К. Крапіва); *Дарога была добрая, а не то хлопцам давалося б шукаць фурманку* (П. Пестрак); *Няма часу нос уцерці, а не то каб штаны там яшчэ падцягваць* (К. Чорны). Наяўнасць умоўна-выніковага адцення асабліва рэльефна праяўляецца ў суадносных канструкцыях тыпізаванага няпоўнага

складу, напрыклад: *Кажы, шэльма, а не – то біць буду* (Я. Купала); *Ідзі працаваць, а не – то каб духу твайго тут не было* (К. Чорны); *Лепш свае б кудзелі вы, баб'ё, глядзелі, а не – то па карку я цябе, пляткарку* (К. Крапіва). Аднак пастаноўка працяжніка тут пераканаўча сведчыць аб тым, што ў даным выпадку аб'ядноўваюцца не дзве, а тры прэдыкатыўныя часткі. Значыць, гэтыя канструкцыі істотна адрозніваюцца ад папярэдніх не толькі колькасцю аб'яднаных кампанентаў, але і сродкам іх сувязі (злучнік *а не то ў іх не выдзяляецца*). Між тым можна, відаць, меркаваць, што ў выніку адпаведнай трансфармацыі з трохкампанентных канструкцый утварыліся двухкампанентныя, а іх службовыя элементы зліліся ў адзінае цэлае, ўтварыўшы састаўны злучнік *а не то*.

На аснове злучніка *а не то* ўтварыўся састаўны злучнік *а не то што*, у якога значэнне альтэрнатыўнай матывацыі мае далучальны характар: *Пасля аперацыі і бугай галавы не падніме, а не то што слабая карова* (К. Чорны); *Сена ты і грэбці, мусіць, не ўмееш, а не то што воз табе таптаць* (К. Крапіва); *Бедняку і на хлеб часта не хапае грошай, а не то што на куплю зямлі* (1. Шамякін). Прыклады паказваюць, што для ўзмацнення альтэрнатыўнай матывацыі ў першым з аб'яднаных кампанентаў звычайна выкарыстоўваецца ўзмацняльная часціца *і*. Злучнік *а не то што* з'яўляецца адназначным, аб'ядноўвае непрэдыкатыўныя і прэдыкатыўныя адзінкі. Іншы раз яго кваліфікуюць як злучнік, які мае адмоўна-сцвярджальнае або градацыйнае значэнне.

Састаўны злучнік *а і то* таксама адназначны, з яго дапамогай афармляюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя абмежавальна-ўступальным адценнем: *У мяне дарослыя дзеці, а і то сэрца баліць* (М. Лынькоў); *Я здаровы, а і то цяжка* (К. Чорны); *У хаце цёпла, а і то дзецям не сядзіцца* (Зм. Бядуля). Гэтым злучнікам звычайна аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя адзінкі. Аднак у прааналізаваных намі тэкстах такія канструкцыі маюць адзінкавае распаўсюджанне.

Далучальна-градацыйныя адносіны паміж рознымі адзінкамі афармляюцца пры дапамозе састаўнога злучніка *а то і*. Ён звычайна разглядаецца як адназначны градацыйна-далучальны злучнік, які ўтварыўся на базе *а то і* ўяўляе сабой вынік далейшага ўскладнення злучніка *а то*. Ад іншых градацыйных злучнікаў ён адрозніваецца адценнямі свайго значэння: адценнем удакладнення і адценнем альтэрнатыўнасці. Напрыклад: *За нумар газеты з гэтым артыкулам аддавалі падсвінка, а то і цяля* (М. Лужанін); *Глядзіш, праходзяць месяцы тры, паўгода, і адсталы раён напорыста лезе ўгору, падцягваецца да перадавых, а то і сам выходзіць на першыя месцы* (М. Лынькоў); *Гэта цяпер запытай якога падшыванца, кім ён будзе, калі вырасце, і ён скажа табе: інжынерам, урачом, лётчыкам, а то і касманаўтам* (В. Быкаў).

Градацыйныя адносіны ў сказах са злучнікам *а то і* падтрымліваюцца таксама семантыкай аб'яднаных кампанентаў, асабліва калі яны абазначаюць колькасць: *Канстанцін Міхайлавіч ходзіць па пакоі, адсякаючы праз хвіліну, а то і праз дзве кароткія, адрывістыя сказы* (М. Лужанін); *Кіну ўсё – усё да звання, буду дзень шукаць і месяц, буду год, а то і дзесяць, а знайду я казкі след* (В. Вітка); *Бабы сварацца год, год з палавінаю, а то і цэлых тры* (Я. Колас). Злучнік *а то і* ўжываецца для аб'яднання кампанентаў, якія ўяўляюць сабой павышальны або паніжальны градацыйны рад. У павышальным градацыйным радзе замыкаючы член рада выражае перавагу, але не ўказвае яе дакладнай характарыстыкі і прадстаўлены прыслоўямі ў форме параўнальнай ступені *больш, даўжэй*: *На работу дабіраемся за дзесяткі кіламетраў, а то і больш* (Сельская праўда); *На выпадак чаго ў рове можна было б адседзець дзень-два, а то і даўжэй, схавацца ад вайны, ад бяды, ад чужога нядобрага вока* (В. Быкаў). Да замыкаючага члена павышальнага градацыйнага рада можа адносіцца прыслоўе *цалкам* са значэннем вычарпальнасці, усеагульнасці, а таксама сінанімічны яму азначальны займеннік *увесь (уся, усё, усе)*: *Аглушаныя, а то і цалкам*

пакалечаныя масіраваным артылерыйскім налётам фашысты зусім разгубіліся (Звязда); Пра той учынак Патапа Каландзёнка, можа, з год гаманілі ў Выселках, а то і ва ўсім раёне (В. Быкаў). Павышальная градацыя падтрымліваецца і ўзмацняльнай часціцай зусім, якая далучаецца да злучніка а то і: Часам кананада ўспыхвала з навальнічным імпульсам, потым ападала да рэдкіх адзіночных стрэлаў, а то і зусім на нейкі час заціхала (М. Машара); У кожным аб'яднанні і прадпрыемстве, на кожным вытворчым участку трэба вызначыць тыя звенні, дзе з мінімальнымі затратамі, а то і зусім без іх можна атрымаць найбольшы эфект (Настаўніцкая газета).

У паніжальным градацыйным радзе да злучніка а то і далучаецца абмежавальная часціца проста: Лезці ў сасоннік наўпрост ён не адважыўся, каб незнарок дзе-небудзь не натрапіць на роў ці якое ламачча, а то і проста не забрысці ў гушчар (В. Быкаў); Майстры сядзяць побач, часта раяцца, дапамагаюць адзін аднаму, а то і проста гутараць, ні на хвіліну не адрываючыся ад рамяства (Сельская праўда).

Іншы раз злучнік а то і можа ўжывацца ў якасці замыкаючага і афармляць пералічальна-размеркавальныя адносіны разам з паўторным злучнікам то...то: Зямля лепшая, не такая, як тут: то пясок, то гліна, а то і балота (В. Быкаў). Ф. І. Сярэбраная разглядае такія злучнікі асобна ад градацыйнага а то і і лічыць яго самастойным састаўным злучнікам.

Як відаць, састаўныя злучнікі семантычна не расчлененыя, адрозніваюцца рэгулярнай узнёсцёвасцю, кантактнасцю складаючых элементаў і немагчымасцю іх замены ці апусчэння. Узнікненне такіх злучнікаў у мове абумоўлена імкненнем найбольш дакладна перадаваць самыя тонкія семантыка-сінтаксічныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адненні розных значэнняў у адпаведных актах камунікацыі.